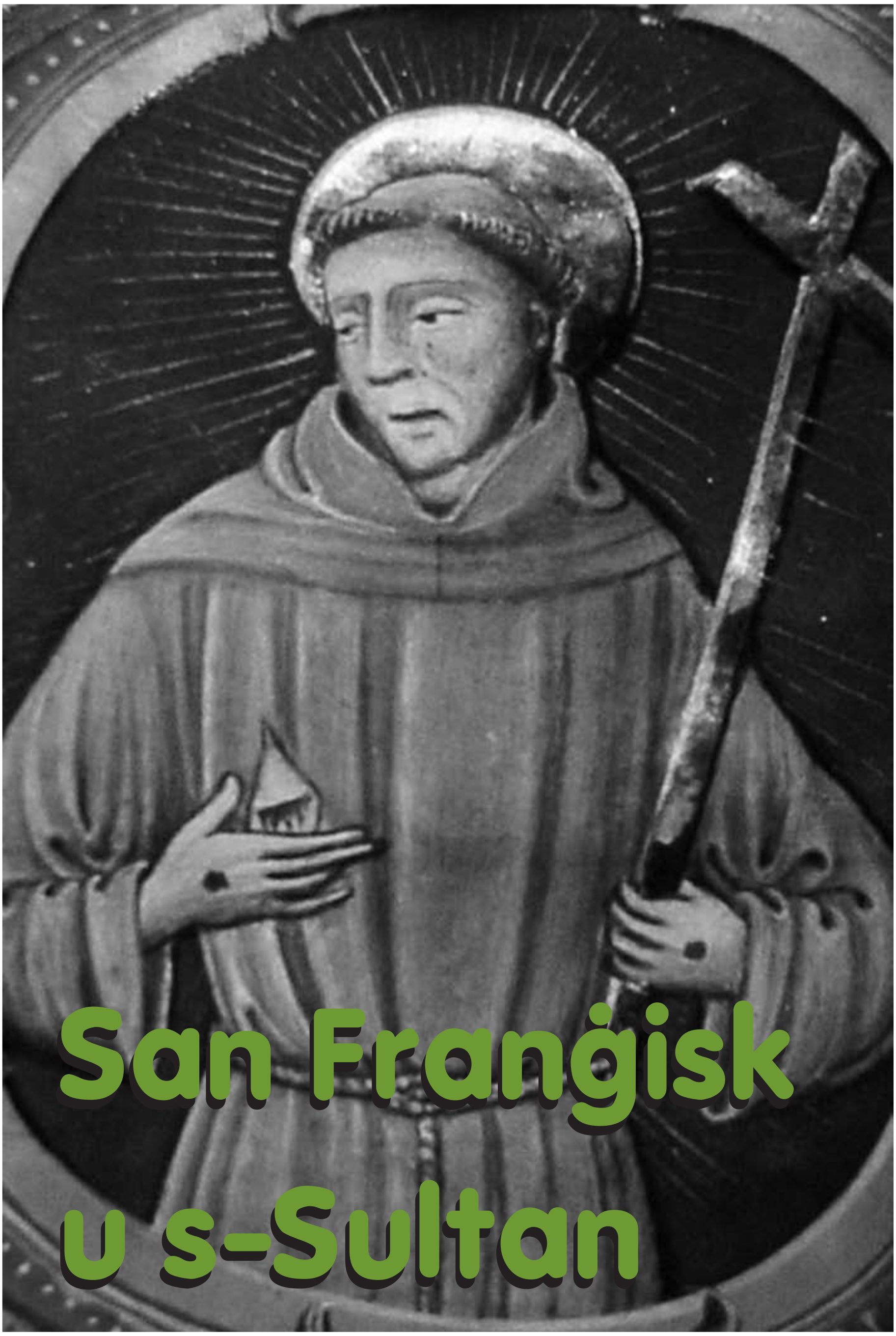

# San Franġisk u s-Sultan

*Il-preżenza Franġiskana fl-Orjent*

*Jikteb P. Noel Muscat ofm*

Franġiskani fl-Art Imqaddsa

# Il-bidu tal-preżenza Franġiskana fl-Orjent (1)

### San Franġisk mar iżur il-Postijiet Qaddisa?

Id-dokumenti li jixhdu li San Franġisk talab lis-Sultan ta' l-Eġittu Malek-al-Kamil xi permess, jew *signaculum*, biex ikun jista' jmur bil-libertà ħalli jżur il-Postijiet Qaddisa tal-Palestina, huma kollha tardivi. Dak iż-żmien is-santwarji tal-fidwa kienu kollha f'idejn id-dinastija Ayyubida ta' l-Eġittu.

L-ewwel xhieda miktuba jagħtihielna Angelo Clareno, fil-*Chronica seu Historia septem tribulationum Ordinis Minorum*, miktuba fl-1323-1325. Skond Clareno is-Sultan ħalla lil Franġisku u lill-patrijiet tiegħu jmorru liberament fil-Qabar ta' Kristu mingħajr ma jħallsu t-tribut li l-Insara kollha kellhom iħallsu lill-Misilmin biex jidħlu fihom. Storikament dan il-fatt ma nistgħux nippruvawh għal diversi raġunijiet. Il-waqfien mill-ġlied li kien ġie deċiż bejn l-Imperatur Federiku II u s-Sultan Malek-al-Kamil fl-1229 ma kienx għadu jorbot fl-1220. Kien biss mill-1229 'il quddiem, li l-Imperatur Federiku II kiseb bid-diplomazija dak li l-kruċjati ma kienu qatt kisbu bil-forza. Wara l-1229, u sa l-1241, l-Insara, u għalhekk anke l-patrijiet Franġiskani, setgħu jmorru pellegrinaġġ Ġerusalem, u hemmhekk nafu li fl-1229 kien hemm l-ewwel kunvent ċkejken tal-patrijiet qrib il-post li llum ifakkar il-ħames stazzjoni tal-Via Crucis. Mela, għalkemm nafu li fra Elija u l-patrijiet kienu diġà preżenti fl-Art Imqaddsa sa mill-1217, l-aktar fil-belt ta' Akri, għall-belt ta' Ġerusalem irridu nistennew l-1229, jiġifieri tliet snin wara li miet San Franġisk. Jiġifieri, id-dokumenti li jgħidu li San Franġisk żar il-Postijiet Qaddisa f'Ġerusalem, u forsi Betleħem, irridu nifluhom sewwa fil-kuntest ta' dak li l-istorja taf biż-żgur. Fl-1229 kien possibbli li l-patrijiet jgħixu Ġerusalem, imma mhux fl-1220. Imma dak li l-aktar jinteressana hu li kien hemm projbizzjoni assoluta, imqawwija minn skomunika papali, għal min fost l-Insara jazzarda jmur fil-Postijiet Qaddisa li kienu f'idejn l-"infidili". Ma nistgħux nifhmu kif Franġisku, kieku kien jaf b'din il-projbizzjoni, seta' qatt imur kontra x-xewqa tal-Papa.

Fi studju ta' Giulio Basetti-Sani ("San Francesco è incorso nella scomunica? Una bolla di Onorio III ed il supposto pellegrinaggio del Santo a Gerusalemme", in *Archivum Franciscanum Historicum* 65 (1972) 3-19), naraw li immedjatament wara l-elezzjoni tiegħu fl-1216, Onorju III kompla l-programm ta' Innoċenz III li kien ħabbar il-ħames kruċjata waqt il-Konċilju Lateran IV fl-1215. Fl-istess jum ta' l-inkoronazzjoni tiegħu f'Perugia, fil-25 ta' Lulju 1216, Onorju III kiteb lil Jean de Brienne, re ta' Ġerusalem, biex jagħtih l-appoġġ tiegħu għall-kruċjata. Sena wara, fl-24 ta' Lulju 1217, Onorju III kiteb Bulla li indirizzaha lill-arċisqof ta' Genova u lill-kardinal legat Pelagio Galvan, isqof ta' Albano, li hu kien għadu kif ħatru kmandant suprem tal-kruċjata. F'dan id-dokument il-Papa jiddikjara espressament il-projbizzjoni tiegħu għal dawk kollha li jieħdu sehem fil-kruċjata biex ma jmorrux pellegrinaġġ lejn il-Qabar ta' Kristu: «Minn naħa tagħna niddikjaraw li jidħol fi skomunika min, fost il-kruċjati kollha, jazzarda jżur il-Qabar tal-Mulej, għaliex l-ebda Kristjan

ma jista' jmur hemm mingħajr ma jħallas it-tribut lis-Saraċini». Fil-fatt, f'dak iż-żmien, il-knisja tas-Santu Sepulkru f'Ġerusalem kienet magħluqa u mingħajr uffiċjatura, u l-pellegrini setgħu jidħlu biss fiha għal ftit mumenti wara li jħallsu t-tribut. Il-Papa ma riedx iħaxxen bwiet l-"infidili" bil-flus tal-pellegrini insara! Għal dawn ir-raġunijiet l-istudjuż Basetti-Sani ma jaħsibx li hu possibbli li Franġisku seta' żar il-Postijiet Qaddisa fl-1219-1220:

«It-teżi ta' Patri Golubovich, aċċettata kważi minn kulħadd, li San Franġisk baqa' fl-Orjent għal sena sħiħa, mhijiex ibbażata fuq l-ebda dokument antik, imma biss fuq l'*Estoire de Eracles*… Il-fatt li Angelo Clareno kien fl-Orjent, fl-Armenja (1290-1293), fejn kellu jsofri ħafna mill-patrijiet ħutu, u li mbagħad għadda fil-Greċja, jista' jispjega l-oriġini ta' l-informazzjoni li hu jagħtina dwar il-pellegrinaġġ li l-qaddis suppost li għamel f'Ġerusalem… Il-vjaġġ tal-qaddis allura jidher fl-idejal komuni għall-insara kollha: il-pellegrinaġġ lejn is-Santu Sepulkru. Bdew jimmaġinaw lil San Franġisk li jmur fl-Orjent biex hu wkoll jagħmel il-pellegrinaġġ lejn Ġerusalem. Hu f'dan il-kuntest storiku u psikoloġiku li nifhmu dik iċ-ċerta insistenza li Clareno juri biex jispikka fatt ta' pura fantasija, li l-ebda wieħed mill-bijografi tal-qaddis qatt ma irrefera għalih… Kien wara li s-Santa Sede fl-1342 ħalliet uffiċjalment f'idejn il-Patrijiet Minuri l-"Kustodja tal-Qabar ta' Kristu", meta l-Knisja ma kienetx għadha tħabbel rasha mill-evanġelizzazzjoni tal-Misilmin, li kien faċli li l-patrijiet jimmaġinaw

lill-Missier serafiku tagħhom jibgħathom fl-Orjent biex iżommu bil-qima il-Postijiet Qaddisa… F'dan l-iżvilupp mogħti miċ-ċirkustanzi storiċi, li fih il-patrijiet kienu kważi insew il-programm tar-Regola ta' l-1221 dwar ix-xhieda li jridu jagħtu fid-dinja Musulmana, li huma bdew joħolqu x-xbieha tal-Missier tagħhom "pellegrin fil-Postijiet Qaddisa", u kienu jemmnu li setgħu jsibu fiż-"żjara lejn il-Qabar ta' Kristu" l-motiv ewlieni tal-vjaġġ tiegħu fl-Orjent. Hekk bdiet tifforma ruħha l-leġġenda pija».

Hemm xhieda oħra, din id-darba aktar dgħajfa, li ġejja mill-*Actus Beati Francisci et Sociorum eius*, li inkiteb fil-perjodu 1327-1337 minn fra Ugolino Boniscambi di Monte Santa Maria (Montegiorgio), fil-kapitlu 27. F'din ix-xhieda jingħad sempliċement li s-Sultan ta l-permess lil Franġisku u lill-patrijiet tiegħu biex jippriedkaw liberament fis-saltna tiegħu, u bħala prova ta' dan tah *signaculum* jew firman irjali. Fi kliem ieħor, jiġi affermat li Franġisku seta' liberament jivvjaġġa fit-territorji Musulmani, inkluża l-Art Imqaddsa, imma xorta waħda ma jingħad xejn dwar xi vjaġġ lejn il-Postijiet Qaddisa.

Dawn ix-xhieda rajna li huma tardivi. Jolqotna l-fatt li l-ewwel xhieda dokumentarji fil-Fonti Franġiskani ma jgħidu assolutament xejn dwar żjara ta' Franġisku fil-Postijiet Qaddisa, u lanqas meta jitkellmu mill-fatti li ġraw fi Greccio u La Verna, li tant huma naturalment marbutin mal-misteru ta' Betlehem u ma' dak tal-Kalvarju. Li San Franġisk mar fis-Sirja, jiġifieri fit-territorji li l-kruċjati kien għad kellhom f'idejhom fil-Palestina, wara li hu telaq minn Damietta, x'aktarx li hu possibbli, imma ħadd ma jista' jkun jaf eżattament għal kemm żmien dam hemmhekk qabel ma kellu jerġa' lura malajr fl-Italja, imsejjaħ b'urġenza għaliex kien hemm diżordni fl-Ordni, ħtija taż-żewġ vigarji Matteo da Narni u Gregorio da Napoli.

Giordano da Giano, fil-Kronaka tiegħu, li hi xhieda prezzjuża fuq il-ġrajjiet tal-bidu ta' l-Ordni, wara li jitkellem dwar iż-żjara ta' Franġisku għand is-Sultan (par. 10), ikompli:

«Meta ried jaqsam il-baħar fil-kumpanija tal-beatu Pietro Cattani, li kien espert u mgħallem fil-liġi, l-imqaddes Franġisku kien ħalla warajh żewġ vigarji: fra Matteo da Narni u fra Gregorio da Napoli… L-imqaddes Franġisku, wara li ħa miegħu lil fra Elija, lil fra Pietro Cattani u lil fra Cesario, dak li fra Elija, bħala ministru tas-Sirja, kien laqgħu fl-

Ordni…u patrijiet oħrajn, reġa' lura fl-Italja».

Kollox ġara b'ħafna għaġġla, u forsi nistgħu anke niddefendu t-teżi ta' dawk li jaffermaw li l-vjaġġ tar-ritorn fl-Italja seħħ lejn tmiem Settembru 1219, jiġifieri qabel il-waqgħa ta' Damietta, u li allura Franġisku iltaqa' mas-Sultan matul il-perjodu qasir ta' waqfien mill-ġlied bejn id-29 ta' Awissu u s-26 ta' Settembru 1219. Il-vjaġġ tar-ritorn għaddieh mit-territorji tar-Repubblika ta' Venezja tul l-Adrijatiku, jiġifieri Candia (Kreta), il-Greċja, l-Albanija, id-Dalmazja, u l-wasla fl-Isola del Deserto ta' Venezja.

## Id-djalogu ta' Franġisku ma' l-Islam: storja possibbli

Il-kuntest storiku li fih twieldet il-ħames kruċjata, qabel, matul u wara l-Konċilju Lateran IV, hu importanti biex nifhmu l-urġenza li ħass Franġisku biex imur fl-artijiet ta' l-"infidili". Innoċenz III kien bagħat l-ittra *Vineam Domini* f'April 1213, li fiha ħabbar il-Konċilju Lateran IV. Fl-istess xahar ippubblika l-ittra enċiklika *Quia maior*, biex jagħti bidu għall-ħames kruċjata, li kienet programmata għas-snin 1217-1221. Innoċenz III kien talab għal "tregua di Dio" bejn il-prinċpijiet kristjani ta' l-Ewropa, biex jikkonvinċihom jieqfu mill-ġlied bejniethom u jiġbru l-forzi u l-mezzi meħtieġa ħalli jerġgħu jieħdu f'idejhom il-Qabar ta' Kristu, li kien intilef għall-Insara wara l-waqgħa tar-Renju Latin ta' Ġerusalem, li seħħet fit-2 ta' Ottubru 1187, meta Ġerusalem waqgħet f'idejn Saladin. Bl-ittra *Pium et sanctum propositum*, Innoċenz III organizza l-predikazzjoni tal-kruċjata, li wara l-mewt tiegħu f'Perugia fis-16 ta' Lulju 1216, tkompliet mill-Kardinal Ugolino u minn bnedmin magħrufin bħal Jacques de Vitry.

Hu f'dan il-kuntest storiku li rridu nqiegħdu mhux biss l-inizjattiva oriġinali ta' Franġisku ta' Assisi li jmur fl-Orjent, imma wkoll nistudjaw id-dokumentazzjoni franġiskana li għandha x'taqsam mal-vokazzjoni ta' l-aħwa li jmorru fost is-Saraċini. Id-dokument uffiċjali hu l-kapitlu 12 tar-Regola Bullata tal-Patrijiet Minuri, approvata minn Onorju III fid-29 ta' Novembru 1223, li hi l-ewwel regola li storikament fiha kapitlu fuq il-missjoni fost il-ġnus. Din kienet tweġiba prattika għall-bżonnijiet li kienu twieldu fl-Ordni, wara li dan skopra s-sejħa tiegħu li jkun Ordni missjunarju. Fl-istess ħin iżda, irridu ngħidu minn issa li din ir-Regola Bullata inkitbet sentejn wara dokument ieħor li għandu deskrizzjoni aktar dettaljata dwar il-missjoni fost is-Saraċini. Dan hu r-Regola mhux Bullata ta' l-1221, fil-kapitlu 16. Nagħmlu mela eżami qasir tal-kapitlu 12 tar-Regola Bullata, biex imbagħad niġbdu xi konklużjoni mir-riflessjonijiet bl-għajnuna tal-kliem tar-Regola ta' l-1221.

«Dawk l-aħwa, li imnebbħa minn Alla, iridu jmorru fost is-Saraċini u infidili oħra, għandhom jitolbu l-permess li jagħmlu dan minn għand il-ministri provinċjali tagħhom. Iżda l-ministri ma għandhomx jagħtu dan il-permess, jekk mhux lil dawk li jaraw li huma tajbin biex jintbagħtu» (Regola Bullata, kap. 12).

Martino Conti OFM, fl-istudju tiegħu fuq ir-Regola Franġiskana (*Il Codice di Comunione dei Frati Minori*, Pontificium Athenaeum Antonianum, Roma 1999, 389), jgħid:

«Nistgħu inqisuha bħala ċertezza li l-ideja missjunarja, li biha hi ispirata r-Regola, kienet diġà preżenti fl-għażla vokazzjonali ta' San Franġisk u ta' l-ewwel aħwa, li kienu ingħaqdu miegħu fil-missjoni ta' paċi, u kienet ukoll inkluża fil-mandat ta' predikazzjoni tal-penitenza li l-Ordni kien irċieva mingħand Innoċenz III fl-1209-10».

Fil-kliem tar-Regola, Franġisku jitkellem minn dawk li jmorru "fost is-Saraċini u infidili oħra". Hu importanti ninnotaw li s-Saraċini jew Musulmani jokkupaw post rilevanti. Jekk dan seħħ minħabba l-kuntest storiku li fih kien qiegħed jikteb San Franġisk, jiġifieri dak

tal-ġlieda armata kontra l-Islam biex l-Insara jerġgħu jirbħu l-Qabar ta' Kristu (bir-raġunijiet storiċi l-oħrajn kollha marbutin ma' dan), nistgħu ngħidu li jibqa' attwali illum aktar minn qatt qabel, f'dinja li qed tiġi quddiem il-problema taħraq tar-radikaliżmu jew fundamentaliżmu, li hu partikolarment evidenti fid-dinja Islamika.

Franġisku jinsisti fuq l-ispirazzjoni divina li trid iċċaqlaq lill-patri li jitlob l-ubbidjenza biex imur fil-missjoni. Mill-esperjenza tiegħu, hu kien iħossu msejjaħ mill-Mulej biex iwassal l-Evanġelju mhux biss lill-insara, imma anke lil dawk li kienu meqjusin bħala "infidili". Fil-fatt, il-kapitlu 12 tar-Regola Bullata jinsisti fuq żewġ elementi fundamentali tal-kariżma missjunarju ta' l-Ordni, jiġifieri, l-vokazzjoni missjunarja, li hi frott ta' l-ispirazzjoni divina, u l-missjoni vera u proprja, li tingħata mill-ministri u l-qaddejja tal-fraternità, bħala rappreżentanti ta' l-għaqda mal-Knisja fi ħdan l-Ordni.

Il-metodoloġija missjunarja Franġiskana tintwera mhux biss bl-eżempju ta' Franġisku li jmur jiltaqa' mas-Sultan, imma wkoll minn dawk li l-Qaddis jikteb fir-Regola ta' l-1221, li tiddedika l-kapitlu 16 għall-missjunarji fost il-Misilmin. Hu l-ewwel riferiment għall-missjoni fost il-ġnus ta' l-Ordni Franġiskan:

«Kull min mill-aħwa jkun jixtieq imur missjunarju qalb is-Saraċini u nies oħrajn li ma jemmnux, ħa jmur wara li jkun qala' l-permess tal-ministru u l-qaddej tiegħu. U l-ministru, il-permess għandu jagħtihulhom bla ma

joqgħod iħaqqaqha magħhom jekk jara li huma denji li jintbagħtu għal din il-missjoni. Hu jkollu ġurnata jagħti kont lill-Mulej jekk f'dil-ħaġa, u fi ħwejjeġ oħra wkoll, ma jimxix bid-dehen kif għandu jimxi.

«L-aħwa, imbagħad, li jmorru għall-missjoni, jistgħu jġibu ruħhom ma' dawk in-nies b'żewġ modi. L-ewwel mod hu dan, li jaħarbu kull tilwim u diskussjonijiet fiergħa bejniethom, u joqogħdu għal kull krejatura umana għall-imħabba ta' Alla; jistqarru wkoll bid-dieher li huma nsara. Il-mod l-ieħor huwa dan, li meta jaraw li jogħġob lill-Mulej, ixandru l-Kelma ta' Alla biex dawk li jisimgħuhom jemmnu f'Alla li jista' kollox, il-Missier u l-Iben u l-Ispirtu s-Santu, ħallieq ta' kollox, u fl-Iben, Feddej u Salvatur, u jitgħammdu u jsiru nsara, għax min ma jitwelidx mill-ġdid mill-ilma u l-Ispirtu s-Santu ma jistax jidħol fis-Saltna ta' Alla».

Il-kontenut tejoloġiku-spiritwali tal-kapitlu 16 tar-Regola mhux Bullata joffrilna ċ-ċavetta biex nifhmu l-metodu franġiskan ta' evanġelizzazzjoni lill-popli, u partikularment fid-dinja Islamika. Jidhirli li l-metodoloġija ta' Franġisku hi waħda dejjiema. Ilkoll aħna konxji li l-evanġelizzazzjoni li timmira lejn il-konverżjoni tad-dinja Islamika skond il-metodu klassiku tal-kelma hi destinata għal falliment, u sfortunatament iġġib ukoll magħha l-ebusija tal-pożizzjonijiet fundamentalisti anti-kristjani. Kienet diġà indikazzjoni ta' diżastru fi żmien San Franġisk, meta l-kruċjati kienu espressjoni ta' fundamentliżmu kristjan kontra l-Evanġelju, li kien iservi biss biex ikabbar il-mibgħeda u l-vjolenza. Ma rridux ċertament nagħtu ġudizzju fuq il-kruċjati barra mill-kuntest storiku li fih twieldu, imma l-valuri ta' l-Evanġelju ma jafux b'kundizzjonamenti storiċi.

X'għamel San Franġisk biex jara li d-djalogu mas-Sultan, l-akbar rappreżentant ta' l-għadu "infidil", ikun possibbli? Ir-Regola mhux Bullata tagħtina tweġiba. Franġisku ma għamilx diskussjonijiet ta' kwestjonijiet: fi kliem ieħor, ma marx għand is-Sultan biex jiddiskuti jew jikkummenta fuq kwestjonijiet tejoloġiċi. Rajna mill-għejjun l-aktar qodma li dan ma ġarax. Huma biss l-għejjun l-aktar tardivi li jitkellmu minn diskussjonijiet tejoloġiċi fuq il-fil tad-diskors apoloġetiku kontra l-"infidili". Franġisku ma kienx lanqas kapaċi li jagħmel dan, għaliex hu kien iqis lilu nnifsu "sempliċi u bla skola". Hu kien biss kapaċi li jagħti l-awgurju tal-paċi li r-reliġjonijiet kollha "tal-

Ktieb", lhudija, kristjana u musulmana, jistgħu jifhmuh tajjeb ħafna. Hu mar għand is-Sultan bir-rispett lejn l-awtorità ċivili u reliġjuża tiegħu. Fl-ispirtu tar-Regola, hu sar suddditu u ubbidjenti għal kull krejatura umana. Ma riedx jidher superjuri, u għalhekk, differenti. Il-minorità tiegħu saret is-sigriet tas-suċċess veru tiegħu quddiem Malek-al-Kamil, li ma kienx jikkonsisti filli hu jikkonvertih għall-kristjaneżimu, imma li jagħmel minnu, li kien l-akbar għadu ta' l-Insara, il-ħabib personali tiegħu. Il-fonti jixhdulna li s-Sultan baqa' impressjonat mill-faqar ta' Franġisku u mid-distakk tiegħu mill-ġid materjali. Ta' Musulman tajjeb li kien, hu kellu stima lejn il-valur ta' l-għoti ta' karità kif ukoll lejn ir-rispett li wieħed għandu jkollu lejn il-bniedem ta' Alla. Fl-aħħarnett, Franġisku stqarr, bis-sempliċità u l-umiltà, li kien Nisrani, jiġifieri, dixxiplu ta' Ġesù ta' Nazaret, l-imsallab. Hu ma ċediex għal sinkretiżmu, ma qagħadx iħallat flimkien ir-reliġjonijiet biex ikollu minimu ta' suċċess fl-isforz tiegħu li jiddjaloga ma' min kien divers. Hu baqa' fidil mal-Mulej tiegħu, mingħajr ma impona l-fidi tiegħu.

Kien f'mument ieħor, jiġifieri, wara li wera dawn il-kwalitajiet li huma mill-aktar kristjani, li l-ebda Musulman ma jistax ma japprezzahomx, li Franġisku seta' jitkellem dwar Kristu, Iben Alla. F'dan l-isforz ta' evanġelizzazzjoni mill-aktar professjonali, ċertament ma kellux ħafna suċċess. Minkejja dan, irridu nifhmu li ħadd ma kien se jagħti widen għal Franġisku kieku qabel ma kienx wera l-kwalitajiet meħtieġa biex jibni djalogu. Naħseb li, il-fatt stess tas-Sultan li jisma' lil Franġisku, kien forsi l-aħħar okkażjoni li fih Musulman infetaħ għall-messaġġ Nisrani b'inizjattiva proprja.

Aħna l-Franġiskani fortunati li għandna tradizzjoni rikka ħafna ta' kontenuti fir-relazzjoni bejn il-Kristjaneżimu u l-Islam. Xi ħadd jista' joġġezzjona li l-"infidili" kienu dawk li qatlu l-akbar numru ta' martri Franġiskani mill-bidunett ta' l-Ordni. Dan jista' jkun anke veru, imma jekk inħarsu lejn l-istorja mill-punt li kien ħares lejha Franġisku wara li kien sema' bil-martirju ta' fra Berardu u sħabu fil-Marokk fl-1220, allura inkunu nistgħu ngħidu miegħu: «Issa nista' tassew ngħid li għandi ħames patrijietm minuri».

Tul tmien sekli ta' storja, il-Franġiskani kienu dejjem minn quddiemnett fid-djalogu bejn ir-reliġjonijiet mad-dinja Islamika. Ix-xhieda tal-martirju ġiet imsaħħa bl-isforz sinċier li jmorru jiltaqgħu ma' l-"infidili" u jkellmuhom dwar Kristu u l-Evanġelju tiegħu, filwaqt li jfittxu punti ta' kuntatt fuq valuri komuni. L-ewwel martri ta' l-Ordni f'Marrakesh fil-Marokk (16 ta' Jannar 1220), Bernardu u sħabu, il-martri ta' Ceuta fil-Marokk (122), Danjel u sħabu, l-ewwel martri ta' l-Art Imqaddsa, maqtulin f'Ġerusalem fl-1391, Nikola Tavelic u sħabu, id-*doctor illuminatus*, Ramon Llull, maqtul f'Bugie, fl-Afrika ta' fuq id-29 ta' Ġunju 1315, meta kellu 'l fuq minn tmenin sena, wara ħajja sħiħa mogħtija għad-djalogu mad-dinja Islamika, huma kollha eżempji mill-aktar magħrufin ta' l-isforz ta' relazzjoni inter-reliġjuża li l-Ordni Franġiskan ħa fil-konfront ta' l-"infidili". Il-metodu ta' djalogu bejn ir-reliġjonijiet mhux dejjem sar skond kriterji evanġeliċi fis-sens attwali tal-kelma. Imma, ma nistgħux niċħdu l-kuraġġ ta' dawn il-persunaġġi li jiġu wiċċ imb'wiċċ ma' l-isfida tat-tħabbira bħala frott ta' xhieda ta' ħajja kristjana fl-artijiet ta' dawk li kienu magħrufin bħala "infidili".

Ma nistgħux ma nitkellmux dwar ir-relazzjoni ta' Franġisku ma' l-Islam mingħajr ma nagħmlu riferiment għall-preżenza ta' sekli sħaħ tal-patrijiet fil-Lvant nofsani, f'dik li hi magħrufa bħala l-Kustodja Franġiskana ta' l-Art Imqaddsa. Il-patrijiet ilhom preżenti fl-Orjent sa mill-1217, meta fil-Kapitlu ta' Għid il-Ħamsin, intbagħtu l-ewwel missjunarji fl-artijiet ta' "oltremare". Wieħed mill-ewlenin li marru fost is-Saraċini kien fra Elija, li sar Ministru Provinċjal tas-Sirja. Wara l-waqfien mill-ġlied li Federiku II ta' Svevia

ikkonkluda ma' Malek-al-Kamil fl-1229, insibu l-ewwel kunvent tal-patrijiet fil-belt il-qaddisa ta' Ġerusalem, qrib il-ħames stazzjon tal-Via Crucis. Minn dak il-mument, għalkemm mhux mingħajr diffikultajiet kbar, u perjodi ta' persekuzzjoni feroċi kontra l-"latini", jew il-Patrijiet Minuri, li kien assoċjati mal-qawwiet tal-punent minn fejn kienu jiġu l-kruċjati, ulied San Franġisk qatt ma abbandunaw ix-xhieda ta' l-Evanġelju fl-artijiet tas-Saraċini, l-istess artijiet li tqaddsu bid-demm ta' Kristu.

Fl-1272 is-Sultan Bibars ta l-permess lill-patrijiet biex jgħixu fiċ-Ċenaklu fuq il-Għolja ta' Sijon. Fl-1309 il-patrijiet kienu preżenti fil-Qabar ta' Kristu u f'Betleħem. Fl-1335 ir-re Roberto d'Angiò u martu, Sancia di Maiorca, xtraw iċ-Ċenaklu lill-patrijiet, li allura sar il-kunvent ewlieni tal-preżenza tagħhom fl-Art Imqaddsa. Il-Papa Klement VI, bil-Bulli pontifiċji *Gratias agimus* u *Nuper charissimae* ta' l-1342, iddikjara lill-Patrijiet Minuri bħala l-kustodji uffiċjali ta' l-Art Imqaddsa f'isem il-Knisja Rumana.

Din il-ħarsa qasira fl-istorja tal-preżenza Franġiskana fl-Orjent hi prova tal-fedeltà tagħna l-patrijiet għall-mandat li nkunu xhieda ta' Kristu "fost is-Saraċini u infidili oħra". Hi sinjal li d-djalogu bejn ir-reliġjonijiet ma' l-Islam, għalkemm b'diffikultajiet kbar, hu rejaltà possibbli anke fid-dinja tallum. Irridu naħsbu kif nibnu dan id-djalogu mhux biss bħala frott ta' mandat biex "immorru" fil-missjoni fil-pajjiżi Islamiċi, imma anke bħala mod kif nilqgħu lil tant persuni li jiġu mill-Islam fl-

Ewropa, kemm bħala komunitajiet Islamiċi diġà stabiliti, kif ukoll meta naffaċċjaw il-problema ta' l-immigrazzjoni klandestina li tinteressa b'mod partikulari l-baħar Mediterran, għaliex tiġi partikularment mill-pajjiżi ta' l-Afrika ta' fuq.

Il-fenomenu ta' l-Islam li jinvadi l-Ewropa u d-dinja tal-punent b'intenzjoni speċifika li "jikkonvertih" mill-"perversjonijiet morali" tiegħu hu rejaltà li ma nistgħux nittraskurawha. L-effett tal-fundamentaliżmu Islamiku fuq il-pjan politiku, demografiku, idejoloġiku, reliġjuż, hu għajn ta' tħassib serju għal kulħadd. Ċertament iqajjem rabja l-atteġġjament ostili ta' xi kurrenti ta' ħsieb Islamiku li jeskludu bla ebda diskussjoni l-preżenza u x-xhieda kristjana fil-pajjiżi Musulmani, filwaqt li jimponu d-dritt li jxerrdu l-Islam fil-pajjiżi Insara bħala dritt fundamentali ta' libertà ta' espressjoni reliġjuża. Jista' jkun hemm saħansitra t-tentazzjoni li wieħed jeskludi mid-dinja tiegħu lil min ma jridx jaf bi drittijiet fundamentali ta' demokrazija, jekk mhux ukoll min juża t-terrur biex jiddefendi l-idejiet tiegħu u l-istil ta' ħajja tiegħu. Imma forsi Franġisku jista' jkun ta' għajnuna għalina fil-pastorali tagħna li nibdew metodu ġdid. Kien l-eżempju tad-distakk u tal-libertà interjuri tiegħu li ikkonvinċa lis-Sultan rigward l-intenzjonijiet tajbin tiegħu. Franġisku mar bi spirtu ta' sottomissjoni ġeneruż "lejn kull krejatura umana", hu ta widen għal min kien differenti, u irrispetta d-diversità tiegħu. Is-sigriet tas-suċċess li nixtiequ fir-relazzjoni ta' bejn il-Kristjaneżimu u l-Islam, ikun ir-riżultat ta' konvinzjoni li tagħmel separazzjoni ċara bejn l-istil ta' ħajja tad-dinja oċċidentali u l-istil ta' ħajja kristjan, bl-istess mod li Franġisku fired b'mod ċar minn xulxin l-istil ta' ħajja tal-kruċjati u dak ta' Kristu u l-Evanġelju tiegħu.

Bi spirtu profetiku u kuraġġuż, il-komunitajiet reliġjużi u parrokkjali tagħna, barra milli jsiru aktar lesti li jiftħu l-bibien tagħhom fil-konfront tal-Musulmani li llum jgħixu fostna f'numri dejjem aktar jiżdiedu, jistgħu ukoll isiru sinjal ta' kuntradizzjoni mad-dinja oċċidentali li trid "tigglobalizza" lil kulħadd taħt l-istess "slogan" idejoloġiku, li , fl-aħħar mill-aħħar, hu imbiegħed ħafna mill-Evanġelju.

Il-maġisteru reċenti tal-Knisja, ibda mid-digriet *Ad Gentes* tal-Konċilju Vatikan II, u mid-diversi diskorsi ta' Pawlu VI u Ġwanni Pawlu II, u fuq kollox fil-kuntest ta' l-inizjattiva tal-jiem ta' talb għall-paċi fid-dinja li saru

f'Assisi bis-sehem ta' l-ogħla esponenti tar-reliġjonijiet, huma kollha indikazzjonijiet ta' mod ġdid kif aħna l-Insara qed naħsbu u naġixxu. Hu importanti li niġbru d-differenza ta' l-ieħor mhux bħala element ta' firda, imma bħala dehra ta' l-Ispirtu li jaħdem ukoll barra mil-limiti tar-rivelazzjoni kif aħna nafuha. Dawn iż-"żerriegħat tal-Kelma" preżenti fir-reliġjonijiet l-oħrajn, mhumiex okkażjoni ta' sinkretiżmu, fejn kull twemmin isir l-istess, imma jridu jqajjmu r-rispett li aħna għandna jkollna lejn l-oħrajn.

Fil-każ tar-relazzjonijiet tagħna mad-dinja Islamika, irridu nifhmu l-verità mhux bħala rejaltà magħluqa fija nnifisha u li tintlaħaq biss f'biċċa minnha mill-oħrajn. Il-Misilmin, li jemmnu f'Alla li hu fuq kulħadd u li hu ħanin, u li jqisu lilhom infushom bħala ulied Abraham, li għandhom f'idejhom kitbiet sagri li jistħoqqilhom kull rispett, li għandhom stil ta' min ifaħħru ta' ħajja morali fl-impenn tat-talb, sawm u għoti ta' karità, huma għalina okkażjoni biex inpoġġu lilna nfusna f'sitwazzjoni ta' smiegħ reliġjuż u rispett umli. Franġisku għamel proprju dan meta għallem lill-patrijiet biex « jaħarbu kull tilwim u diskussjonijiet fiergħa bejniethom, u joqogħdu għal kull krejatura umana għall-imħabba ta' Alla». Dan hu l-metodu missjunarju li fih jiena nilqa' lill-ieħor fuq l-istess livell tiegħi, mhux b'sens ta' superjorità għaliex jidhirli li jien għandi l-verità b'mod assolut u eskluživ.

Għalkemm irridu nkunu konxji mill-attenzjoni li jixraq ikollna u mill-periklu enormi li wieħed jesponi lilu nnifsu quddiem min għadu jħoss il-gerħat profondi ta' l-imgħoddi, għalkemm jibqgħu tant dubji dwar l-intenzjonijiet tajbin ta' dawk il-Musulmani li nitkellmu magħhom fuq reliġjon, bħal Franġisku nistgħu intennu storja li hi possibbli, jiġifieri, dik li noħorġu nil-taqgħu ma' min, bħalna, hu iben Alla.

Bħal Franġisku li, *per la sete del martiro, / ne la presenza del Soldan superba / predicò Cristo e li altri che 'l seguiro* (Dante Alighieri, *La Divina Commedia, Canto XI del Paradiso*, 100-102), aħna l-Patrijiet Minuri nistgħu nagħmlu possibbli l-istess avventura bl-istil ta' ħajja tagħna, li mhijiex frott ta' idejoloġiji tal-punent jew tal-lvant, imma biss frott ta' stil ġdid tal-ħajja fqira u itinė-ranti tal-profeta Ġesù, li aħna nxandruh bħala Bin Alla u ħu kull bniedem li sinċerament iħobb il-paċi.

***Minn qalbna nixtiequ nwasslu lill-qarrejja tagħna l-isbaħ xewqat għal Milied Hieni u Sena Ġdida mimlija b'kull ferħ u hena***

***li t-Tarbija ta' Betleħem wasslet lilna mill-faqar tal-Għar fejn imtliet bin-nifs tal-ħajja!***

## L-Insara Palestinjani

*(jaqbad minn paġna 372)*

Bil-proċess ta' paċi u n-negozjati li għadhom għaddejjin għall-"final status agreement", l-Insara Palestinjani, l-istess bħall-Palestinjani l-oħrajn, għandhom rwol importanti fil-bini ta' istituzzjonijiet ġodda. Is-soċjetà li aħna nixtiequ mhijiex se tkun ir-riżultat tax-xewqat tal-mexxejja imma se tkun imsawra mix-xewqat tal-poplu. Bl-istess mod, ma hemm l-ebda skuża għall-Palestinjani biex jieqfu milli jieħdu sehem b'mod attiv biex jibnu soċjetà mill-ġdid. Jista' jkun hemm xkiel u restrizzjonijiet, u jista' jkun hemm preferenzi imma, fl-aħħar mill-aħħar, il-parteċipazzjoni hi l-fattur determinanti ta' kif is-soċjetà tkun tidher. Ma nistgħux nibqgħu bl-iskuża li ngorru dwar sitwazzjoni u fl-istess ħin ma nagħmlu xejn biex inbiddluha: din hi l-isfida li tinsab wiċċ imb'wiċċ quddiem il-Palestinjani kollha, inklużi l-Insara.

Matul is-snin ta' l-Intifada, l-Insara Palestinjani kienu impenjati f'varjetà ta' ħidmiet ta' organizzazzjoni politika u soċjali li kellhom l-iskop li jwieżnu l-ħidmiet li kellhom x'jaqsmu mal-qawmien popolari. Ħafna jiftakru, fost dawn l-attivitajiet, it-Tax Revolt ta' Beit Sahour li kienet rabtet flimkien lin-nies ta' dan ir-raħal ta' l-Għalqa tar-Ragħajja f'oppożizzjoni għat-taxxi ta' l-Isaeljani ħakkiema ta' l-art. Il-motto famuż ta' "m'hemmx taxxi mingħajr rappreżentazzjoni" inbidel f'dak ta' "m'hemmx taxxi bl-okkupazzjoni".

L-Insara individwali u l-familji tagħhom kienu involuti fl-attivitajiet attwali li talbu prezz iebes minnhom, inklużi dawk iż-żgħażagħ ġuvintur u tfajliet li sofrew diżabiltitajiet permanenti bħala riżultat ta' feriti li ikkawżaw fuqhom is-suldati Israeljani jew is-"settlers" Lhud. L-esperjenza ta' l-Insara Palestinjani ma kienetx differenti mill-esperjenza ta' Palestinjani oħrajn. Din hi r-raġuni għaliex, meta l-Palestinjani qed jerġgħu jibnu s-soċjetà tagħhom, l-Insara li hemm fosthom għandhom post definittiv f'dan il-proċess ta' riko-struzzjoni.

## Organizzazzjonijiet

Il-Palestina hi mbierka bil-preżenza ta' ħafna organizzazzjonijiet u istituzzjonijiet li għandhom x'jaqsmu mas-soċjetà ċivili. Għal dawk l-Insara Palestinjani li jippreferu jaħdmu f'dawn l-organizzazzjonijiet u istituzzjonijiet, hemm ħafna x'jikkontribwixxu. Fil-fatt, ħafna persuni akkademiċi u professjonisti jinsabu f'dawn l-istituzzjonijiet u jwettqu varjetà ta' funzjonijiet li għandhom l-iskop li jsaħħu n-natura demokratika, pluralista u miftuħa tas-soċjetà. L-awtorità governattiva nnifisha ma tistax tiddetermina n-natura tas-soċjetà. Il-Gvern hu biss biċċa waħda mill-ekwazzjoni. Hemm bżonn ukoll, għaldaqstant,

Nixxiegħa ta' ilma fil-belt oażi ta' Geriko

is-sehem u l-impenn taċ-ċittadini, li ġejjin minn kull twemmin u modi ta' ħajja, biex tkun żgurata soċjetà li hi mmexxija minn viżjoni ta' demokrazija, pluraliżmu u moħħ miftuħ. Hemm ħafna stennija xi ssir, imma biex naħsdu l-frott ta' din il-ħidma, irridu nkunu involuti fix-xogħol iebes. L-Insara Palestinjani, bil-kapaċitajiet, impenn, imħabba għall-komunità u identifikazzjoni mat-tħassib u l-problemi tagħha, huma mistennija jikkontribwixxu dak li jistgħu biex jiżguraw it-twettieq ta' din il-viżjoni ta' kif għandha tkun is-soċjetà Palestinjana. Dan hu mod wieħed kif jakkwistaw mhux sempliċement l-iskop ta' soċjetà ħielsa u demokratika imma wkoll kif jiżguraw preżenza Kristjana u ħajja ta' futur għall-komunità. L-alternattiva hi l-apatija u l-irtirar mill-ħajja pubblika u ċivili u ħidmiet li jkollhom konsegwenzi koroħ mhux biss għall-Insara Palestinjani nfushom imma wkoll għas-soċjetà kollha kemm hi.

## L-Insara Palestinjan u l-ħidma favur il-paċi

L-"opinion polls" fost il-Palestinjani jindikaw żewġ tendenzi li, għall-ewwel daqqa ta' għajn, jidhru kuntradittorji. Waħda turi d-diżappuntament tal-Palestinjani mir-riżultati konkreti tal-proċess ta' paċi u l-oħra turi li l-maġġoranza tal-Palestinjani jixtequ bil-qawwa li l-proċess ta' paċi jitkompla. Ir-riżultati konkreti li għalihom qed jirreferu l-Palestinjani għandhom x'jaqsmu mal-kontroll kontwinu ta' Israel u l-eġenomija fuq l-Art, fuq ir-riżorsi, u fuq il-moviment tal-Palestinjani biex jidħlu jew joħorġu fit-territorji tagħhom, kif ukoll mal-monopolju moħbi fuq l-ekonomija u fuq il-komponenti ta' importazzjoni u esportazzjoni. Mhux biss, imma l-Palestinjani huma ansjużi dwar dak li se jiġri mill-"final status" kruċjali fuq kwestjonijiet bħalma huma r-rifuġjati, il-belt ta' Ġerusalem u s-"settlements" Lhud u l-kolonji tagħhom fuq art Palestinjana.

Il-ħidma favur il-paċi fiddawl tad-diżappunti u l-frustrazzjoni tal-Palestinjani tidher li hi biċċa xogħol formidabbli. Sens ta' inġustizzja u ġerħat ta' snin imgħoddija għadhom stampati fuq il-Palestinjani li, filwaqt li ma jarawx triq oħra barra dik ta' negozjati ta' paċi, isibuha diffiċli li jinsew l-esperjenzi tagħhom ta' ġlied ma' l-Israeljani. Il-Palestinjani, inklużi dawk Insara, jemmnu li l-proċess ta' paċi hu inevitabbli imma jrid ikun akkumpanjat mir-rieda tan-naħa Israeljana li tagħraf l-inġustizzja storika li ħolqot kontra l-Palestinjani permezz tal-problema tar-rifuġjati. Id-dritt tar-ritorn tar-rifuġjati jrid jiġi magħruf u jrid isir ftehim fuq il-mekkaniżmu li jwassal lil dawk li jridu jirritornaw li jagħmlu dan.

Sadanittant ir-rifuġjati Palestinjani, irrispettivament mill-pajjiżi fejn jgħixu, ma għandhomx isofru jew jitilfu d-dinjità tagħhom bħala riżultat ta' qtugħ ta' "budgets" ta' UNRWA jew ta' restrizzjonijiet imposti minn gvernijiet li huma inkwetati minħabba l-possibilità ta' "settlements" permanenti ta' rifuġjati. Hi ċara li l-maġġoranza tar-rifuġjati ma jridux jibqgħu f'art barranija b'mod permanenti, u li n-negozjati dwar il-"final status" fuq din it-tema jridu jsibu modi kif jakkomodaw il-mijiet ta' eluf ta' rifuġjati li jikkontemplaw li jerġgħu lura fil-Palestina. L-Insara Palestinjani jqiegħdu r-responsabiltà tal-ħolqien tal-problema tar-rifuġjati Palestinjani fuq l-ispalla ta' Israel u jistennew li Israel jaffaċċja din ir-responsabiltà, filkuntest ta' ftehim dwar il-

"final status".

Problema oħra tniggeż hi l-belt ta' Ġerusalem. Il-Palestinjani jaraw ix-xaqliba tal-lvant ta' din il-belt bħala l-kapitali tagħhom. L-Insara Palestinjani jaqblu ma' l-opinjoni li l-belt ma għandhiex tinqasam mill-ġdid, imma li s-sovranità fuq il-belt trid tinħadem hekk li l-Palestinjani jkollhom is-sovranità fuq Ġerusalem tal-lvant u l-Israeljani fuq Ġerusalem tal-punent. Il-kwestjonijiet muniċipali jistgħu jiġu amministrati flimkien permezz ta' strutturi ta' amministrazzjoni li jiżguraw li ż-żewġ naħat ikollhom l-istess vuċi fid-deċiżjonijiet ta' kif għandha titmexxa l-belt. Fejn jidħlu t-tliet reliġjonijiet u l-Postijiet Qaddisa tagħhom, l-Insara Palestinjani jemmnu, bħall-maġġoranza tal-Palestinjani, li kull reliġjon trid ikollha d-dritt li tikkontrolla u tmexxi l-Postijiet Qaddisa tagħha.

Rigward is-"settlements" Lhud u l-kontroll li Israel għad għandu fuq l-Art, fuq l-ilma u fuq ir-riżorsi naturali l-oħrajn flimkien ma' l-ekonomija, il-paċi tkun tfisser li l-Palestinjani jkunu ħielsa li jiżviluppaw l-ekonomija tagħhom u li jikkontrollaw u jużaw ir-riżorsi tagħhom skond il-bżonnijiet tagħhom u b'rispett xieraq lejn il-bilanċ ambjentali u ekoloġiku. Sakemm is-"settlements" Lhud ikomplu u jibqgħu jiġu użati bħala skuża għall-konfiska ta' l-art, għall-metodi ta' kontroll u għall-preżenza kontinwa militari Israeljana, mela allura ma jistax ikun hemm paċi dejjiema. Il-ftehim dwar x'għandu jsir mis-"settlements" Israeljani fix-Xatt tal-Punent u fil-Medda ta' Gaza jrid jinħadem b'mod li jiġu mnaqqsin l-effetti diżastrużi li s-"settlements" dejjem jiżdiedu f'nofs żoni Palestinjani ta' densità kbira ta' popolazzjoni qed iħallu fuqna lkoll.

## Il-ħidma favur il-paċi u r-rikonċiljazzjoni: proċess bil-mod li jiddependi mill-Ġustizzja

Wara dan kollu li għedna, il-ħidma favur il-paċi u r-rikonċiljazzjoni hi l-prijorità ta' kull ma jiġri fir-reġjun tagħna. Imma din il-ħidma hi proċess li jevolvi bil-mod u li mhux marbut sempliċement mal-flutwazzjoni fil-proċess ta' paċi, imma li jagħti aktar importanza lill-ġerħat li qed iweġġgħu lilna lkoll bħala individwi u komunitajiet, u li ġew kawżati minn konflitt kontinwu ma' l-Israeljani li ilu sejjer mitt sena. Il-ġlieda għall-paċi u r-rikonċiljazzjoni timxi id f'id ma' l-insistenza fuq soluzzjoni ġusta li tintroduċi darba għal dejjem żmien ta' relazzjoni bilanċjata li ma tistax tiġri jekk l-Israeljani jkomplu jinsistu li jkollhom eġenomija fuq id-dettalji tal-ħajja tal-Palestinjani u l-Istat tagħhom. Il-Palestina

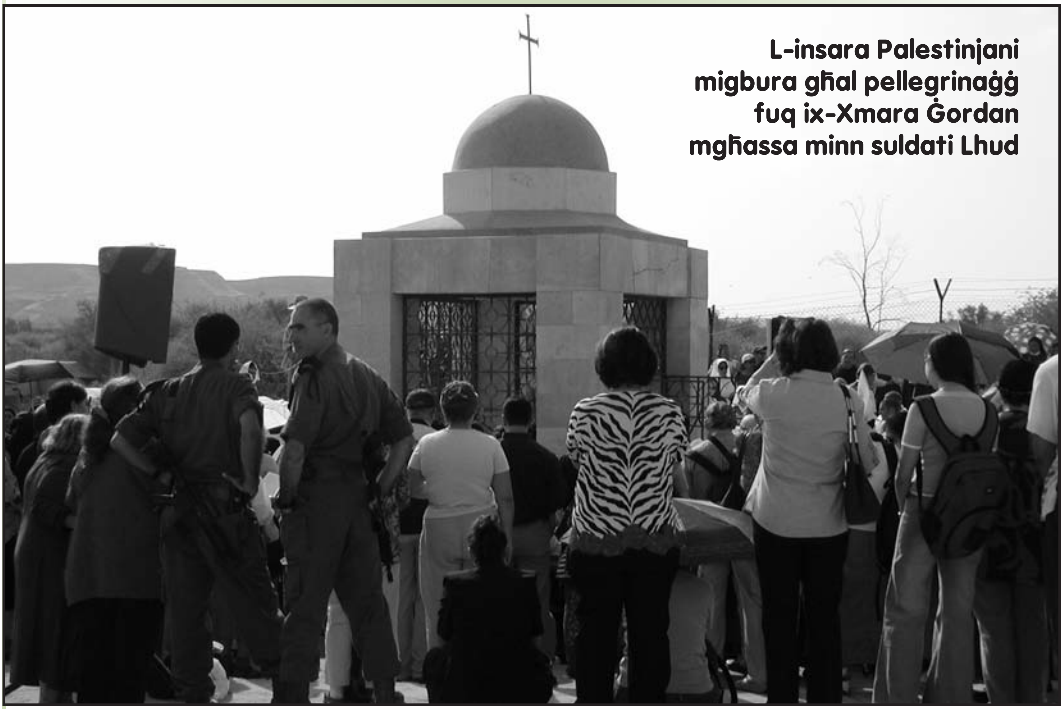

L-insara Palestinjani migbura għal pellegrinaġġ fuq ix-Xmara Ġordan mgħassa minn suldati Lhud

għandha bżonn li tkun Stat ħieles u, biss bħala tali, hi u ċ-ċittadini tagħha jkunu jistgħu jimxu 'l quddiem fil-proċess tal-binja ta' paċi u r-rikonċiljazzjoni ma' l-għedewwa tal-bierah.

Bħala Insara Palestinjani, aħna ma nistgħux naħarbu mill-ħidma li naħdmu għall-paċi billi naraw li sseħħ il-ġustizzja. Il-viżjoni li għandna bħala Insara Palestinjani hi dik tal-Palestina li tista' tieqaf spalla ma' spalla ma' l-Istati l-oħrajn fir-reġjun. Il-moviment ħieles tan-nies u kummerċ bejn fruntieri iwassal għal ċertezza akbar fit-twettieq tal-proċess ta' paċi f'passi konkreti. Il-ftehim li jirriżultaw min-negozjati jridu jagħtu widen għall-fatt li l-problemi diskussi mhumiex teoriċi imma li jmissu l-esperjenzi, il-mod kif iħossuha u l-ħajjiet tan-nies. Jekk il-Palestinjani jitħallew bis-sentiment li l-ġustizzja ma twettqitx, meta jintemmu n-negozjati fuq il-"final status", allura ma nistgħux nargumentaw li l-paċi ġiet tassew konkluża ma' Israel.

Fid-dawl tal-problemi komplessi u tad-dimensjonijiet varji tal-ħidma favur il-paċi u r-rikonċiljazzjoni, l-Insara Palestinjani jridu jaffermaw il-pożizzjoni tagħhom u jaħdmu spalla ma' spalla mal-Palestinjani l-oħrajn ħuthom u ma' dawk l-Israeljani ta' rieda tajba li jridu jiżviluppaw viżjoni tal-ġejjieni ibbażata fuq il-ġustizzja u l-għarfien reċiproku. Jekk kull naħa ddawwar spallejha lejn l-oħra f'dan il-mument kruċjali ta' salib it-toroq fin-negozjati, iż-żmien li jkollna bżonn biex inġibu l-paċi vera jibqa' jittawwal b'mod indefinit. L-isfida issa hi kif naħdmu għall-paċi u għall-ġustizzja flimkien ma' dawk l-Israeljani li għandhom rieda tajba. L-isfida hi wahda iebsa ħafna imma jekk ma nilqgħuhiex nitilfu opportunità li jista' jkollha effetti diżastrużi għalina lkoll.

Il-millennju l-ġdid, almenu għall-ewwel għoxrin sena tas-seklu 21, jippromettu li jkun ta' importanza partikulari għas-soluzzjoni eventwali tal-konflitt Għarbi-Israeljan. L-isfidi ta' dawn is-snin li ġejjin se jkomplu jaffettwawna fil-ħajja tagħna ta' kuljum u fit-tħassib tagħna. It-tweġiba tagħna, bħala Insara Palestinjani, trid tkun organizzata u trid tiddaħħal fit-tweġiba akbar Palestinjana għall-istess sfidi. Ma nistgħux nieqfu: il-ħidma għall-ġejjieni titlob li aħna nkunu parti mis-soluzzjoni. Inkella, nispiċċaw biex inkunu parti mill-problema.

(Dr. Bernard Savella hu Professur tas-Soċjoloġija fl-Università ta' Betleħem, u jaqdi fid-Dipartiment tas-Servizz tar-Rifuġjati Palestinjani u fil-Kunsill tal-Knejjes tal-Lvant Nofsani)

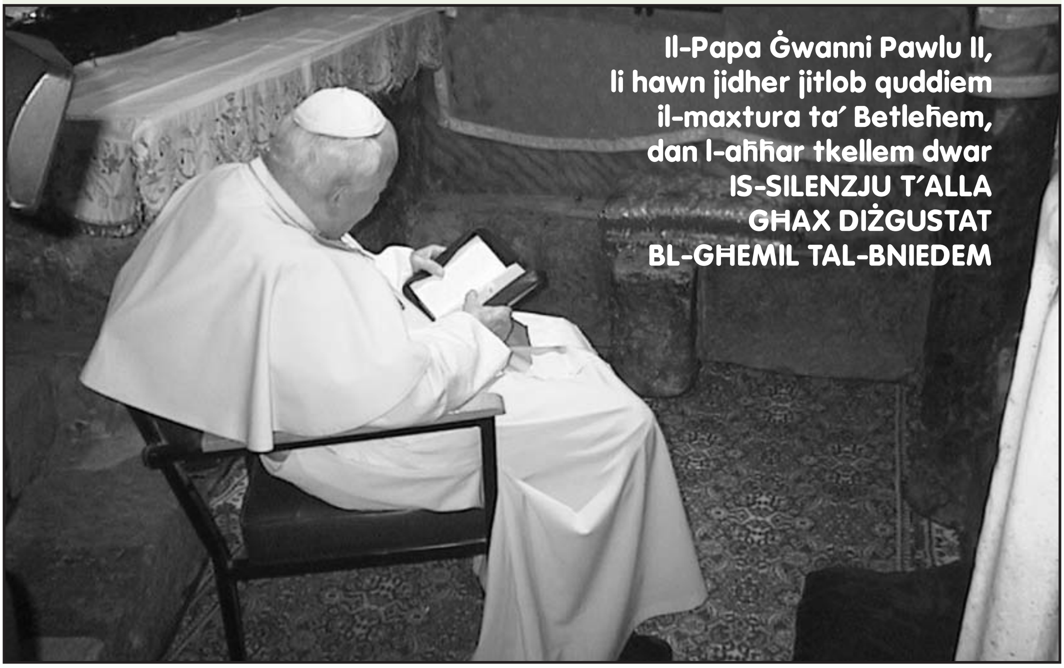

**Il-Papa Ġwanni Pawlu II, li hawn jidher jitlob quddiem il-maxtura ta' Betleħem, dan l-aħħar tkellem dwar IS-SILENZJU T'ALLA GĦAX DIŻGUSTAT BL-GĦEMIL TAL-BNIEDEM**